

PHILOGIA

PHILOGIA BIBLICA

Colecția **Philologia** este coordonată de
Otniel-Laurean Vereș

EMANUEL CONȚAC

*Noul Testament
de la Alba Iulia (1648)
și Reforma*

STUDIU ISTORICO-FILOLOGIC

Ratio et Revelatio

2024

Seria *Philologia biblica* este coordonată de Emanuel Conțac

Redactor: Otniel-Laurean Vereș
Coperta: Gabi Giulușan
DTP: Gabi Giulușan

Tipărit la Print Expert, România

Copyright © Ratio et Revelatio, 2024

Descrierea CIP a Bibliotecii Naționale a României

CONȚAC, EMANUEL

**Noul Testament de la Alba Iulia (1648) și Reforma : studiu
istorico-filologic / Emanuel Conțac. - Oradea : Ratio et Revelatio, 2024**

Conține bibliografie

ISBN 978-606-9659-98-4

2

Editura Ratio et Revelatio
Str. Sofiei nr. 3, Oradea, Bihor, România, 410183
e-mail: office@ratioetreveatio.com
www.ratioetreveatio.com

Cuprins

Cuvânt-înainte la ediția a doua	9
Mulțumiri	11
Abrevieri	13
Introducere	21
CAPITOLUL 1	
De la Martin Luther la reforma transilvăneană: scurtă incursiune istorică	27
CAPITOLUL 2	
Întrebare creștinească (1560) – al doilea catehism românesc	77
1. Prologul <i>Catehismului</i> coresian	84
2. Conținutul <i>Catehismului</i> . Prezentare și comentariu	113
3. Ce înseamnă a fi „creștin”	117
3.1. Relația dintre Lege și Evanghelie	119
3.2. Crezul „apostolic” [=de la Niceea-Constantinopol]	129
3.3. Tatăl nostru	134
3.4. Botezul	140
3.5. Cuminecătura [=Cina Domnului / euharistia]	140
4. Fapte de limbă ce indică folosirea unei surse maghiare	142
5. Toposuri, idei și teme teologice luterane	144
CAPITOLUL 3	
Zece întrebări-cheie privitoare la <i>Noul Testament</i> <i>de la Alba Iulia</i> (1648)	149
1. Cine a avut inițiativa traducerii?	149

2. Cine a finanțat traducerea și tipărirea?	153
3. Cine au fost traducătorii <i>Noului Testament de la Bălgrad</i> ?	156
4. A fost Simion Ștefan un cărturar?	157
5. Care este sursa principală folosită de traducători?	158
6. În ce măsură a fost folosit <i>Noul Testament</i> al lui Beza?	161
7. Ce elemente protestante se regăsesc în <i>predoslovii</i> ?	163
8. Ce elemente de factură ortodoxă se găsesc în <i>Noul Testament de la Bălgrad</i> ?	165
9. Care este ponderea folosirii <i>Noului Testament de la Bălgrad</i> în <i>Biblia de la București</i> ?	166
10. Ce ediții ar trebui luate în considerare pentru studiul <i>Noului Testament de la Bălgrad</i> ?	170

CAPITOLUL 4

Trăsături reformate ale <i>Noului Testament de la Alba Iulia</i> (1648)	171
1. Considerații preliminare	171
2. Idei reformate în cele 24 de <i>predoslovii</i> ale <i>Noului Testament de la Alba Iulia</i>	174
3. Sursele <i>Noului Testament de la Alba Iulia</i>	190
3.1. <i>Noul Testament</i> grec-latin al lui Beza (1580)	191
3.2. <i>Biblia de la Ostrog</i> (1581)	197
3.3. <i>Biblia Károli</i> (1590)	200
4. Influența <i>Noului Testament</i> al lui Beza (1580) asupra <i>Noului Testament de la Alba Iulia</i>	202
4.1. „Sumele” care prezintă conținutul capitolelor	202
4.2. Glosele marginale	204
4.3. Calcuri în traducerea textului biblic	210
5. Concluzii	214

CAPITOLUL 5

Sursele predosloviilor la cele patru evanghelii din <i>Noul Testament de la Alba Iulia</i> (1648)	217
1. Introducere	217
2. Sursele predosloviei la <i>Evanghelia după Matei</i>	219
3. Sursele predosloviei la <i>Evanghelia după Marcu</i>	235
4. Sursele predosloviei la <i>Evanghelia după Luca</i>	239
5. Sursele predosloviei la <i>Evanghelia după Ioan</i>	241
6. Concluzii	243

CAPITOLUL 6

„Rumperea de la credința creștinească”: un ecou al eshatologiei reformate în <i>Noul Testament de la Alba Iulia</i> (1648)	247
1. Introducere	247
1.1. „Rumperea de către împărăția rimlianilor” Considerații filologice	249
1.2. <i>Apostasia</i> [=„rumperea”] în sens de „cădere a Imperiului Roman”	255
1.3. <i>Apostasia</i> – „lepădare de la credința creștină”	262
2. Concluzii	268

CAPITOLUL 7 271

„Credința ca «mână a sufletului»”: Un topos reformat în predosloviile <i>Noului Testament de la Alba Iulia</i>	271
1. Introducere	271
2. Predoslovia <i>Epistolei lui Iacov</i> și Predoslovia la <i>Romani</i> în <i>Noul Testament de la Alba Iulia</i>	272
3. Prelegerile lui Martin Luther la Galateni (1535)	274
4. Jean Calvin, <i>Instruction et confession de foy</i> (1537) și <i>Învățătura religiei creștine</i> (1559)	277
5. Coresi, <i>Tâlcul Evangheliilor / Cazania I</i> (1567)	281

6.	Theodore Beza, <i>Confession de la foy chrestienne</i> (1559) și <i>Quaestionum et responsionum Christianarum libellus</i> (1570)	283
7.	<i>Comentariul la Galateni</i> al lui William Perkins (1617)	287
8.	<i>Mărturisirea de credință</i> a lui Chiril Lucaris (1633)	290
9.	<i>Mărturisirea</i> lui Dosithei al Ierusalimului (1672)	292
10.	Concluzii	294

CAPITOLUL 8

O întrebare fără răspuns:

cine a scris <i>Epistola către evrei</i> ?	297
1. Apărarea paternității pauline împotriva ereticilor	299
1.1. Marcion și <i>Epistola către evrei</i>	299
1.2. Ebioniții și <i>Epistola către evrei</i>	300
1.3. Arie și <i>Epistola către evrei</i>	304
2. Cinci argumente în favoarea paternității pauline	308
2.1. „Toți cărtularii grecești cred că-i scrisă de Pavel această carte”	308
2.2. „Den cuvinte încă să cunoaște că-i scrisă de Pavel”	310
2.3. Salutul din finalul epistolei	312
2.4. Referirea lui Petru la Epistolele lui Pavel	313
2.5. O epistolă motivată de dragostea lui Pavel pentru iudei	314
3. Destinatarii epistolei	315
4. Motivul scrierii epistolei: „Jidovii [...] mesteca Evangheliia lui Hristos cu leagea lui Moisi”	316
5. Concluzii	317
Bibliografie	321
Tabel cronologic	335

Cuvânt-înainte la ediția a doua

PRIMA EDIȚIE A ACESTEI CĂRȚI a apărut în 2017, la Editura Universității „Alexandru Ioan Cuza” din Iași, în cadrul colecției *Fontes Traditionis*, coordonate de profesorul Eugen Munteanu. Anul apariției a coincis cu sărbătorirea a cinci sute de ani de la publicarea de către Martin Luther a celor *Nouăzeci și cinci de teze* privitoare la vânzarea de indulgențe. Privit retrospectiv, în lumina efectelor generate de celebrele teze ale lui Luther, anul 1517 a ajuns să capete valoare simbolică, devenind, în conștiința protestantă europeană, anul declanșării Reformei.

Întrucât tirajul primei ediții a cărții s-a epuizat, am propus acest titlu Editurii Ratio et Revelatio, al cărei catalog editorial s-a remarcat deja prin câteva lucrări solide care analizează influența Reformei protestante în context românesc. Îi mulțumesc lui Otniel Vereș pentru capitalul de încredere pe care mi l-a acordat și pentru buna colaborare de până acum.

Republicarea acestei cărți într-o nouă ediție mi-a dat prilejul să reverific sursele primare folosite, să îmbogățesc bibliografia secundară cu titluri la care nu am avut acces în 2017 și să adaug fotografii menite să-i deschidă cititorului apetitul pentru fascinantul univers al cărților tipărite sub impactul Reformei protestante.

Revizuirea lucrării de față a beneficiat de ajutorul prompt și profesionist al angajaților Bibliotecii Naționale și Universitare din Strasbourg, cărora le mulțumesc.

Dedic acest volum surorii mele Dana, al cărei generos sprijin a făcut posibile stagiile mele de cercetare în Alsacia.

EMANUEL CONȚAC
Strasbourg, 5 ianuarie 2024

Mulțumiri

LUCRAREA DE FAȚĂ, rezultată din punerea împreună și revizuirea mai multor articole scrise pentru conferințe și simpozioane dedicate studiului tradiției biblice românești, n-ar fi ajuns să fie publicată dacă pe parcursul cercetării n-aș fi beneficiat de sprijin substanțial în momente critice.

Dr. J. Marius J. Lange van Ravenswaay, președintele Consiliului Științific al Fundației „Johannes a Lasco Bibliothek” din Emden, a privit cu încredere acest proiect și mi-a acordat posibilitatea de a face un stagiu de cercetare în excelenta bibliotecă a cărei activitate o coordonează. Fără bogatul patrimoniu cultural și teologic al acestui așezământ, multe dintre sursele primare pe care le-am folosit în cartea de față mi-ar fi fost greu accesibile. Cele șapte săptămâni petrecute în Biblioteca „Johannes a Lasco” (zidită pe ruinele bisericii reformate nimicite în 1943 de bombele Aliaților) m-au ajutat să descopăr profunzimea gândirii principalilor reformatori și să scot la iveală importanța Reformei pentru spațiul românesc.

Desfășurarea în bune condiții a actualului proiect de cercetare n-ar fi fost posibilă fără sprijinul generos oferit de conducerea Institutului Teologic Penticostal din București, prin rectorul acestei instituții, pastor lector univ. dr. Ioan Brie, respectiv decanul ei, lector univ. dr. Romulus Ganea.

Profesorii universitari Maria Francisca Băltăceanu (București), Eugen Munteanu (Iași) și Wim François (Leuven) au girat candidatura mea pentru bursa oferită de Biblioteca „Joannes a Lasco”. Le mulțumesc pentru încrederea arătată.

Pentru elucidarea influenței exercitate de *Biblia Ostrog* asupra NT.1648 am primit ajutor de la Iosif Cămară, tânăr cărturar ieșean și excelent cunoscător de slavonă. În procesul de exegeză și traducere a unor texte latinești am primit ajutor prețios de la Dr. Daniel Hadas, lector de latină medievală la King's College, Londra. Părințele Ioan-Florin Florescu, excelent cunoscător al tradiției biblice românești, m-a ferit de interpretări eronate în câteva rânduri, îndeosebi cu privire la textul *Catehismului* coresian. Le mulțumesc tuturor pentru ajutorul neprecupețit pe care mi l-au oferit.

Fără contribuția crucială a dnei Mihaela Bucin, conferențiar la Catedra de Limba și Literatura Română de la Universitatea din Szeged, accesul meu la hotărârile dietale (scrise, în majoritate, în maghiară) ar fi fost drastic diminuat. Lectura unor lucrări secundare românești care citează sau interpretează incorect textele maghiare m-a convins de importanța verificării în permanență a surselor primare, a căror cheie mi-a fost pusă la îndemână cu generozitate de dna Bucin. Îi mulțumesc pentru lămuririle pe care mi le-a trimis prompt prin email. Responsabilitatea pentru forma finală a citatelor îmi revine.

Dna Maria Buturugă (Biblioteca Academiei Române) mi-a oferit și de această dată sprijin neprețuit în reperarea acelor surse bibliografice importante, dar greu de găsit.

Abrevieri

<i>ABD</i>	<i>Anchor Bible Dictionary</i> , ed. D. N. Freedman, 6 vol., Doubleday, New York, 1992
<i>ANF</i>	<i>Ante-Nicene Fathers</i> , 10 vol., Buffalo, Christian Literature, 1885–1896, retip. Eerdmans, Grand Rapids, 1973; Hendrickson, Peabody, 1995
<i>ARMSI</i>	Academia Română, <i>Memoriile Secțiunii Istorice</i>
<i>ARMSL</i>	Academia Română, <i>Memoriile Secțiunii Literare</i>
<i>AS</i>	Refo200 Academic Studies
<i>ASD</i>	Desiderius Erasmus, <i>Opera omnia</i> , 47 vol., Amsterdam, Elsevier, 1969–
<i>BC</i>	R. Kolb și T. Wengert (editori), <i>The Book of Concord: The Confessions of the Evangelical Lutheran Church</i> , Minneapolis, Fortress Press, 2000
<i>BDAG</i>	F.W. Danker (ed.), <i>A Greek English Lexicon of the New Testament and Other Early Christian Literature</i> , Chicago, University of Chicago Press, 2001
<i>BEZA 1580</i>	<i>Jesu Christi, D. N. Novu[m] testamentu[m], Gr. [et] Lat. Theodoro Beza interprete. Additę sunt ab eodę summae breues doctrine unoquoque Euangeliorū [et] Actorum loco cōprehensae. Item, Methodi Apostolicarū epistolarum brevis explicatio</i> , [S.l.]: Stephanus, 1580
<i>BJ</i>	<i>Biblicum Jassyense</i>

- BOR* *Biserica Ortodoxă Română*
- BP* Bibliothèque de la Pléiade
- BRV* Ioan Bianu și Nerva Hodoș (editori), *Bibliografia românească veche*, vol. 1, București, Socec, 1903
- BSELK* *Die Bekenntnisschriften der Evangelisch-Lutherischen Kirche, vollständige Neuedition*, ed. Irene Dingel, Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2014
- CC* *Corpus Catholicorum*
- CHC* *Cambridge History of Christianity*, 9 vol., Cambridge, Cambridge University Press, 2005–2009
- CR* *Corpus Reformatorum: Philippi Melanthonis Opera quae Supersunt Omnia*, 28 vol., ed. Karl Gottlieb Bretschneider și Heinrich Ernst Bindseil, Braunschweig și Berlin, C. A. Schwetsche, 1834–1860
- CWE* *Collected Works of Erasmus*, 56 vol., Toronto, University of Toronto Press, 1974–
- DEROO* *Desiderii Erasmi Roterodami Opera Omnia*, 10 vol., Leiden, Vander, 1703–1706
- DIR* *Documente privitoare la istoria românilor*, culese de Eudoxiu Hurmuzaki, 21 vol., București, 1887–1942
- DRL* *Dicționarul limbii române*, 19 vol., București, Editura Academiei Române, 2010
- EAC* *Encyclopedia of Ancient Christianity*, 3 vol., Angelo di Berardino (ed.), Downers Grove, InterVarsity Press, 2014
- EC* *The Encyclopedia of Christianity*, 5 vol., E. Fahlbusch & G. W. Bromiley (editori), Grand Rapids, Eerdmans, 1998–2008

- EK* Martin Armgart (ed.), *Die evangelischen Kirchnordnungen des XVI. Jahrhunderts, vol. 24: Siebenbürgen. Das Rechtsgebiet und die Kirche der Siebenbürger Sachsen*, Tübingen, Mohr Siebeck, 2012
- ERF* *Encyclopedia of the Reformed Faith*, Donald K. McKim & David F. Wright (editori), Louisville & Edinburgh, Westminster/John Knox Press & Saint Andrew Press, 1992
- HEH* *Handbook of European History 1400–1600: Late Middle Ages, Renaissance and Reformation*, 2 vol., Thomas A. Brady, Heiko A. Oberman, James D. Tracy (editori), Leiden, Brill, 1994–1995
- HTR* *Harvard Theological Review*
- ICO* *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*, ed. Guilielmus Baum, Eduardus Cunitz și Eduardus Reuss, Braunschweig și Berlin, C. A. Schwetsche, 1863–1900
- ICOO* *Ioannis Calvini Opera Omnia, Series II. Opera exegetica*, Genève, Droz, 1992–
- JTS* *Journal of Theological Studies*
- KARMIRES* Ἰωάννου Ν. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, 2 vols., s.e., Athens, 1952–1953
- KÁROLI 1590* *Szent Biblia, az az Istennek O es Wy testamentvmanac prophétác es apostoloc által meg iratott szent könyvei. Magyar nyelvre fordított [Károlyi Gáspár és mások által] egészben és wíjonnan az Istennek Magyar országban való anya szent*